

Marius BALAN

**PRINCIPII ALE STATULUI DE
DREPT. EVOLUȚIA ISTORICĂ
ȘI RELEVANȚA ACTUALĂ**

Editura

Hamangiu

Capitolul al II-lea. Geneza și evoluția principiului statului de drept

Secțiunea 1. Considerații generale. Statul de drept și domnia legii

Secțiunea a 2-a. Apariția doctrinei statului de drept

Secțiunea a 3-a. Formalizarea conceptului de stat de drept

Secțiunea a 4-a. Limitele statului de drept. Reconsiderarea rolului său

Ideea limitării abuzurilor și a prevenirii tiraniei prin lege este întâlnită încă din Antichitate. Failibilitatea naturii umane face preferabilă guvernarea prin lege, decât arbitriul conducătorilor.

Ideea că legea (*nomos*) este „rege” (*basileus*) peste toți, nemuritori și muritori deopotrivă, se regăsește în unul dintre cele mai frecvent citate pasaje din literatura Antichității clasice, fragmentul 169 din *Odele* lui Pindar¹. Paradoxal este faptul că acest pasaj evocă în același timp caracterul discreționar sau chiar arbitrar al puterii legii, sugerând chiar teza unei violențe fondatoare aflate la originea oricărei autorități legitime. Textul pare să confirme în bună măsură această interpretare. În fraza imediat următoare, Pindar își argumentează aserțiunea invocând una dintre muncile lui Hercule: preluarea (furtul) turmei de vite ale lui Geryon, care nu au fost dobândite „nici prin rugăminți, nici prin plata unui preț”.

¹ PINDAR, *The Odes of Pindar including the Principal Fragments*, with an Introduction and an English Translation by SIR J. SANDYS, William Heinemann, Londra/Macmillan, New York, MCMXV, la p. 602-603: „Legea (*nomos*), regină a tuturor, muritori și nemuritori, le conduce pe toate cu mână forte, justificând violența extremă” („*Law, the Lord of all, mortals and immortals, carrieth everything with a high hand, justifying the extreme of violence*”).

De aici au fost deduse consecințe privind originea ordinii juridice și raporturile dintre drept și putere. Pentru Carl Schmitt, textul pindaric dovedește cum nu se poate mai bine că ordinea precedă dreptul și justiția, care sunt consecințe ale unui act fondator¹. Giorgio Agamben consideră că fragmentul citat revelează unul dintre paradoxurile suveranității: suveranul este situat atât înăuntrul, cât și în afara ordinii politico-juridice². Într-o altă opinie, noțiunea pindarică de „*nomos*” recunoaște limitele ordinii politico-juridice, care în mod necesar depinde de acte constitutive de conservare ce provin din afara ei. Aceasta presupune, la limită, chiar și violența în forme brutale, fără a conceptualiza însă domeniul exterior acestei ordini ca un spațiu al fărădelegii (*lawlessness*)³.

Tema domniei legilor, examinată în comparație cu cea a oamenilor, este dezvoltată în *Politica* lui Aristotel. El își pune problema dacă este preferabilă guvernarea de către „omul cel mai bun” sau de către „legile cele mai bune”. Avantajul legii constă în generalitate și în lipsa pasiunii, iar omul prudent este mai capabil să decidă în privința cazului particular⁴.

Concluzia lui Aristotel:

„După cum este dăunătoare corporal acordarea unei hrane sau a unei îmbrăcăminti egale unor oameni inegali, tot așa și în cazul

¹ C. SCHMITT, *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, ed. a 2-a, Duncker & Humblot, Berlin, 1974, p. 42-43.

² G. AGAMBEN, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Translated by D. HELLER-ROAZEN, Stanford University Press, Stanford, 1998, p. 18-25.

³ L. VAN DEN BERGE, *Law, king of all: Schmitt, Agamben, Pindar*, în *Law and Humanities*, vol. 13, nr. 2/2019, p. 198-222, la p. 222.

⁴ ARISTOTEL, *Politica*, III, 15-16 (1286a-1287b), în ediție bilingvă, tradusă și comentată de AL. BAUMGARTEN, Ed. IRI, București, 2001, la p. 193-203.

onorurilor «este nepotrivită» acordarea a ceea ce este inegal unor egali. De aceea nu ar fi just ca ei să conducă sau să fie conduși, «decât dacă» acest lucru se petrece alternativ. Dar aceasta este deja o lege, pentru că legea reprezintă o ordine. Prin urmare, ar fi mai de dorit domnia legii, decât a unuia dintre cetățeni. Potrivit aceluiași argument, chiar dacă este mai bine ca unii «cetățeni» să guverneze, **ei ar trebui totuși investiți ca apărători și slujitori ai legii** (s.n.). Ei spun că anumite magistraturi sunt necesare, dar că existența unui singur «conducător», cât timp toți sunt asemenea, nu este dreaptă. // Dar pe de altă parte, niciun om nu ar putea cunoaște lucrurile pe care legea pare incapabilă să le clarifice. Dar legea îi face pe magistrații care au fost suficient educați să judece și să dispună printr-o foarte dreaptă judecată de cele rămase «neclare», și ea le încredințează acestora corectarea a ceea ce li s-ar părea că este mai bine în experiență decât cele deja întocmite «de lege». Cel care dorește ca rațiunea să fie conducătoare pare că dorește ca zeul să conducă împreună cu legile, dar cel care dorește o guvernare a omului, adaugă la aceasta și o «guvernare» a fiarei. **Căci dorința de felul acesta și pasiunea îi conduc la divergențe pe magistrați, chiar dacă ei sunt cei mai buni bărbați. Prin urmare, legea reprezintă rațiunea lipsită de dorință. Căci dorința de felul acesta și pasiunea îi conduc la divergențe pe magistrați, chiar dacă ei sunt cei mai buni bărbați** (s.n.)”¹.

În opinia lui Brian Tamanaha², întemeierea unei rațiuni practice pare să aibă, în lumina acestui pasaj, două scopuri: descoperirea unei medietăți între universal și particular (formulată deja la

¹ ARISTOTEL, *Politica*, III, 16 (1287a); în versiunea română a *Politicii*, la p. 199.

² B.Z. TAMANAHAN, *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2004, p. 9.

1286a 9 *sqq.* și reformulată mai jos la 1287b 5)¹, dar, în același timp, și descoperirea unei medietăți între zeu și fiară, înțelese de Aristotel analogic cu legile și pasiunile. Pasajul este important pentru înțelegerea definiției omului, deoarece el spusese despre om că este un viețuitor „politic” (1253a 3), adică intermediar între fiară și zeu (1253a 29)², adică între cel care înțelege universalul exclusiv și viețuitorul care are acces doar la percepția particularului. Or, intermediaritatea pare să fie în acest caz realizabilă numai comunitar, de unde rezultă că omul este o viețuitoare politică pentru că numai așa are acces la termenul mediu al acțiunilor sale. Mai mult, pasajul din *Politica* IV, 11, 1295b 4 *sqq.*³ **elogiază clasa de mijloc drept cel mai bun reprezentant al medietății.**

Secțiunea 1. Considerații generale. Statul de drept și domnia legii⁴

Limitarea și controlul puterii politice și subordonarea acesteia față de lege – sau, într-o formulare mai sintetică, „supremația legii” – reprezintă o temă constantă în gândirea politică și juridică.

¹ În versiunea română a *Politicii*, la p. 193 și 201.

² În versiunea română a *Politicii*, la p. 37 și 39.

³ În versiunea română a *Politicii*, la p. 241: „Deoarece am căzut de acord asupra faptului că măsura și medietatea sunt cele mai bune, este evident că și dintre toate agoniseliile, cea mai bună este o avere medie”.

⁴ Secțiunea care urmează reia, cu anumite modificări și actualizări, aspecte deja prezentate în studiul nostru *Considerații privind evoluția teoriei statului de drept*, publicat în *Analele Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, Seria Științe Juridice, Tomul LIII, 2007, p. 27-46. Vezi și M. BALAN, *Statul de drept și domnia legii – evoluție, limite și relevanță actuală*, în C.J. nr. 11/2020, p. 626-631, precum și *idem*, *Controverse privitoare la statul de drept – instrumentalizarea politică a conceptelor juridice*, în *Studii și Cercetări Juridice*, Serie nouă, nr. 1/2025, p. 41-56.

Curente de drept natural, gândirea lui Althusius, Spinoza, Locke și Montesquieu, precum și scrierile „părinților fondatori” ai Constituției SUA (îndeosebi cele grupate în „The Federalist”) au examinat această problemă din cele mai diferite perspective. Reținem, cu titlu de exemplu, că nici măcar în opera lui Bodin, această figură emblematică a unilateralismului¹ în gândirea politico-juridică, puterea suveranului nu era privită ca total nelimitată.

Conceptul statului de drept reprezintă un instrument în lupta contra exercitării excesive și necontrolate a puterii politice, suprapunându-se sub multe aspecte cu problematica mai largă a legării acestei puteri de consimțământul celor guvernați. Totuși, statul de drept nu coincide cu democrația². Posibilitatea exercitării abuzive a puterii într-o democrație a fost remarcată încă de Alexis de Tocqueville³, precum și de John Stuart Mill⁴.

¹ Reamintim că, într-o importantă lucrare de teorie constituțională (G. HAVERKATE, *Verfassungslehre. Verfassung als Gegenseitigkeitsordnung*, C.H. Beck, München, 1992), sunt decelate două mari tendințe în materie: decizia unilaterală (ilustrată cel mai clar în conceptul de suveranitate) și ordinea bazată pe reciprocitate.

² O prezentare amplă și argumentată a acestei idei, a distincției dintre principiul democratic și cel al statului de drept, o găsim în C. SCHMITT, *Verfassungslehre*, ed. a 11-a, Duncker & Humblot, Berlin, 2017, p. 123 și urm.

³ A. DE TOCQUEVILLE, *Despre democrație în America* [1835-1840], traducere de M. BOIANGIU și B. STĂICU, Ed. Humanitas, București, 1995, în special capitolul VII al primei părți; în ediția română: vol. I, p. 321-337. Un scurt pasaj edificator (la p. 328 din ediția citată): „Ceea ce reproșez cel mai tare guvernării democratice, așa cum e ea organizată în Statele Unite, nu e slăbiciunea ei, cum mulți susțin în Europa, ci, dimpotrivă, forța ei invincibilă. Și ceea ce îmi displace cel mai mult în America nu este extrema libertate care domnește acolo, ci puținele garanții împotriva tiraniei”.

⁴ J.S. MILL, *Despre libertate* (ediția originală: 1859), traducere de A.P. ILIESCU, Ed. Humanitas, București, 1994, în special capitolul II, *Despre libertatea cuvântului și a gândirii*, p. 24-73.

Noutatea concepției statului de drept nu constă atât în ideea (străveche) a supremației dreptului sau a legii, cât mai ales în aplicarea acesteia în circumstanțele, total diferite, ale unui stat modern, caracterizat printr-o extindere considerabilă a domeniilor sale de activitate.

Nu poate fi neglijată contribuția majoră a lui **Immanuel Kant** la cristalizarea doctrinei statului de drept. În lucrările sale nu întâlnim termenul ca atare – incidental este utilizat termenul de „stare juridică” (*rechtlicher Zustand*), opusă stării naturale –, însă practic gânditorul din Königsberg a creionat trăsăturile fundamentale ale conceptului pe care discipolii săi îl vor denumi „stat de drept”¹. Definirea libertății ca facultate de a acționa în limitele unei legi apte să fie acceptată de toți, postularea egalității juridice în sensul ca toți cetățenii să fie supuși acelorași legi, cu excluderea privilegiilor, afirmarea principiului legalității (inclusiv corolarul său în dreptul penal: *nullum crimen, nulla poena sine lege*)², evitarea arbitrariului guvernanților prin separația sau „distribuirea” puterilor legislativă, executivă și judecătorească³ constituie trăsături esențiale ale sistemului teoriei kantiene a statului, care se vor

¹ Vezi J. HRUSCHKA, *Kant und der Rechtsstaat und andere Essays zu Kants Rechtslehre und Ethik*, Verlag Karl Alber, Freiburg, 2015; G. DIETZE, *Kant und der Rechtsstaat*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1982.

² Vezi B. SHARON BYRD, J. HRUSCHKA, *Kant zu Strafrecht und Strafe im Rechtsstaat*, în JZ, vol. 62, nr. 20/2007, p. 957-964.

³ I. KANT, *Metafizica moravurilor*, Partea a doua a Teoriei dreptului: Dreptul public, Secțiunea I: Dreptul public, §§43-49, în *idem*, *Scrisori moral-politice*, traducere de R. CROITORU, Ed. Științifică, București, 1991, p. 161-168; I. KANT, *Spre pacea eternă. Un proiect filosofic*, traducere de R. CROITORU, Ed. All, București, 2008, mai ales p. 72-78 („Primul articol definitiv în vederea păcii eterne”).

regăsi, într-o formă sau alta, în lucrările teoreticienilor statului de drept¹.

Astfel, în contextul unui stat monarhic cu un pronunțat caracter administrativ, **Wilhelm von Humboldt**² enumeră sarcinile statului sub forma unei liste lungi de domenii în care ar trebui să se manifeste preocuparea sau „grija” (*Sorgfalt*) acestuia: bunăstarea cetățenilor, în special cea fizică, „bunăstarea negativă” a acestora, adică siguranța lor, siguranța contra dușmanilor externi, siguranța în raporturile dintre cetățeni, prin mijloace menite să le formeze spiritul și caracterul, în primul rând prin educația publică, protecția religiei și a moravurilor, siguranța cetățenilor prin reglementarea raporturilor care îi afectează, prin adoptarea de reglementări polițienești (=administrative), civile, penale, de organizare judecătorească etc.

Humboldt utilizează formula „certitudinea libertății juridice”, utilizată ulterior în literatura consacrată statului de drept. Sub unele aspecte, el extinde viziunea kantiană. Astfel, el nu numai că susține limitarea acțiunii coercitive a statului la executarea legilor, cu caracter general și anunțate în prealabil, dar afirmă că aplicarea legilor ar constitui unica funcție legitimă a statului³.

¹ De exemplu, găsim ample referințe la Kant în lucrarea lui F.J. STAHL, *Die Philosophie des Rechts. Erster Band: Geschichte der Rechtsphilosophie*, ed. a 4-a, J.C.B. Mohr, Heidelberg, 1870, p. 193-220.

² W. VON HUMBOLDT, *Ideen zu einem Versuch, die Gränzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*, Heinrich Richte, Breslau, 1851 (lucrarea datează din 1792).

³ F.A. HAYEK, *Constituția libertății*, traducere de L.D. DÎRDALĂ, Institutul European, Iași, 1998, p. 215.

Secțiunea a 2-a. Apariția doctrinei statului de drept

Doctrina statului de drept apare în contextul impunerii treptate a principiilor democrației libérale în Europa monarhică a secolului al XIX-lea. Formal, soluția de compromis între concepțiile antinomice ale suveranității naționale și suveranității monarhului consta în doctrina monarhiei constituționale¹, adică a monarhiei limitate printr-un act normativ scris cu valoare de lege fundamentală, în care puterea legislativă este exercitată cu participarea unei reprezentanțe naționale, iar drepturile și libertățile individului sunt garantate. Soluționarea problemei titularului puterii supreme în stat („suveranul”) nu oferea însă un remediu pentru încălcarea libertății individuale prin ingerințele din partea autorității statale. Abuzurile justificate prin voința suverană a poporului erau la fel de dezagreabile ca și acelea comise de voința uneori arbitrară a unui monarh absolut. Ideea, formulată de Pindar și dezvoltată de Aristotel, a „legii stăpânitoare” (*nomos-basileus*) re apare într-o nouă arhitectură conceptuală: cea a statului de drept.

¹ Ca lucrări de referință din epoca Restaurației, vezi J.C. VON ARETIN, *Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie*, vol. I, Literatur-Comptoir, Altenburg, 1824 (este, de altfel, una dintre primele lucrări în care este utilizat termenul de „stat de drept” – vezi p. 163 și urm.), precum și R. VON MOHL, *Staatsrecht des Königreichs Württemberg*, Laupp, Tübingen, 1829/1830. În privința evaluării importanței acestei ultime lucrări, vezi E. ANGERMANN, *Robert von Mohl, 1799-1875. Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten*, Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied, 1962, p. 35 și urm. O retrospectivă istorică asupra tipologiei monarhiei constituționale în M. KIRSCH, *Monarch und Parlament im 19. Jahrhundert. Der monarchische Konstitutionalismus als Verfassungstyp – Frankreich im Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999.

Juristul liberal german **Robert von Mohl** este primul care a conceput o teorie coerentă și sistematică a „statului de drept” (*Rechtsstaat*) privit nu din perspectiva titularului sau a titularilor puterii în stat, ci în funcție de modul în care aceștia se raportează la lege. Punctul de pornire îl constituie definirea scopului existenței umane; la un nivel superior de dezvoltare a societății, finalitatea vieții omului constă în dezvoltarea cât mai deplină și armonioasă a tuturor facultăților sale fizice și intelectuale. Această dezvoltare reprezintă un drept, dar, în același timp, și o datorie a individului. Atribuind propriei persoane o valoare autonomă, omul dorește să poată dispune de sine și pretinde, totodată, să fie sprijinit în valorificarea propriilor sale capacități. Aici libertatea individului întâlnește o limită esențială: exercitarea propriilor aptitudini nu trebuie să încalce drepturile egale ale celorlalți. În absența unor asemenea limite, conviețuirea ar fi imposibilă. Rolul statului trebuie înțeles în raport cu această finalitate a persoanei. Von Mohl îl definește ca ordinea conviețuirii unui popor pe un teritoriu determinat¹. El realizează o clasificare a „speciilor statului”, în funcție de diversele concepții despre viață: „Orientării religioase a poporului îi corespunde teocrația; celei atrofiate pe plan moral, despoția; pretențiilor de drept privat, statul patrimonial; concepției familiste simple, statul patriarhal; iar țelului de viață moral și rațional, statul de drept”². Un stat de drept nu poate avea

¹ R. VON MOHL, *Die Polizei-Wissenschaft...*, op. cit., vol. I, p. 4-5.

² *Idem*, p. 15. Aici von Mohl face trimitere la o lucrare anterioară, unde definise statul de drept în contrast cu statul patrimonial, teocratic și despot, având ca trăsături definitorii clanul, credința și, respectiv, despotul. Aceste distincții evidențiază mai clar ceea ce el avea în vedere prin „*Rechtsstaat*” – statul care are ca trăsătură definitorie dreptul, și nu clanul, credința sau despotul. Vezi R. VON MOHL, *Staatsrecht des Königreichs Württemberg...*, op. cit., vol. I, §2: *Die verschiedenen Staatsgattungen*, p. 6-12; vezi și M. SUNNQVIST,

alt scop decât să ordoneze viața omului, în așa fel încât fiecare membru al comunității să fie sprijinit și încurajat în direcția unei exercitări și utilizări pe cât posibil de libere și de depline a tuturor capacităților sale, **libertatea cetățeanului** fiind principiul suprem al statului¹. Statul de drept nu este un monopol al modernității; von Mohl menționează într-o altă lucrare un „stat de drept antic”, precum și un „stat de drept medieval”².

O legătură directă între statul de drept și libertatea individuală este evidențiată și de **Carl Theodor Welcker**: „în statul despotice, supușii sunt aserviți fizic (șerbi), în statul teocratic, sunt minori incapabili, lipsiți de voință, iar în statul de drept, sunt cetățeni liberi”³.

O primă accepțiune a statului de drept viza, prin urmare, garantarea libertății. Statul de drept era perceput mai ales ca anti-nomic față de statul polițienesc⁴. În Adunarea Națională de la

The Rechtsstaat in a Substantive and a Formal Sense: Revisiting the Theory Developments of the 1830s and 1840s, în *Giornale di Storia Costituzionale*, vol. 44, 2022, p. 81-92, la p. 85.

¹ R. VON MOHL, *Die Polizei-Wissenschaft...*, op. cit., vol. I, p. 16.

² Din prima categorie făceau parte Atena și Roma republicană. Stat de drept în Evul Mediu era, de exemplu, „Sfântul Imperiu German”; puterile Împăratului nu erau nici pe departe neîngrădite și au rămas astfel și după emergența doctrinei suveranității. Împăratul trebuia, de exemplu, să se supună în anumite privințe jurisdicției „Curții Camerale Imperiale” (*Reichskammergericht*) înființate în 1495.

³ C.TH. WELCKER, *Grundgesetz, Grundvertrag, Verfassung*, în C. VON ROTTECK, C.TH. WELCKER (Hrsg.), *Das Staats-Lexikon*, vol. VI, ed. a 2-a, Hammerich, Altona, 1847, p. 162 (ed. a 3-a, vol. VII, F.A. Brockhaus, Leipzig, p. 99-148, la p. 101).

⁴ O analiză detaliată a noțiunii, datând din secolul al XVIII-lea, de „stat polițienesc” (*Polizeistaat*) depășește limitele acestei expunerii. Precizăm doar că termenul își are sorginea în cuvântul grecesc „*polis*” și vizează organizarea

Frankfurt din 1848, delegații utilizează termenul respectiv în sens de „stat al drepturilor fundamentale”. În luarea de poziție a unuia dintre deputați se afirmă că „nu mai putem răbda vechea concepție, în baza căreia tot ceea ce nu este permis [în mod expres] este interzis (...) așa era în statul polițienesc și sper că nu se va mai reveni la acesta vreodată”¹.

Această radicalizare a contrastului (aparent) dintre „poliție” și statul de drept este de neimaginat în opera lui von Mohl, a cărui lucrare conține chiar în titlu termenul de „știință polițienească” (*Polizeiwissenschaft*). El atribuie componentei „polițienești” (administrative) a statului funcția de intervenție, în sprijinul cetățeanului, pentru a crea posibilitatea valorificării de către acesta a capacităților sale fizice și intelectuale sau chiar pentru a-l sprijini acolo unde resursele individuale sunt insuficiente². Termenul de „poliție” este distinct de cel de „administrație” și vizează aspectul activ al acțiunii statului; l-am putea reda cel mai bine prin noțiunea de „guvernare”. De altfel, lucrarea menționată este în primul rând

modernă și rațională a statului, în special prin extinderea administrației centralizate și preluarea treptată a unor funcții și responsabilități în domenii aflate anterior în afara sferei de preocupare a puterii politice: învățământul, ocrotirea sănătății și igiena populației, infrastructura, urbanismul, asistența socială, perfecționarea tehnicilor agricole și introducerea unor noi culturi, stimularea industriei etc. Aceste politici erau implementate centralizat, prin mijloace administrative, de către regimurile monarhice ale epocii. Critica împotriva acestei abordări viza mai ales faptul că „știința polițienească” privea lucrurile din perspectiva conducerii centrale a statului, nu din cea a drepturilor și libertăților individuale. În publicistica liberală a primei jumătăți a secolului al XIX-lea, noțiunea de „stat polițienesc” capătă conotații negative, ajungând treptat un termen injurios.

¹ Cuvântarea deputatului Nauwerck, citată de G. HAVERKATE, *op. cit.*, p. 73.

² R. VON MOHL, *Die Polizei-Wissenschaft...*, *op. cit.*, vol. I, §4 și §5, p. 9-28.

un tratat amplu de administrație publică, și nu o disertație teoretică asupra statului de drept. Pasajele relevante pentru conceptualizarea supremației legii se regăsesc – aproape toate – în primele 15-20 de pagini ale celui dintâi volum al cărții. Conținutul propriu-zis al lucrării constă într-o prezentare detaliată și minuțioasă a „fundamentelor materiale” ale statului, care includ „grija (*Sorge*) statului pentru personalitatea fizică a cetățenilor” (măsurile pe plan demografic, sanitar, educațional, cultural, precum și de combatere a sărăciei), dar și grija și preocuparea statului pentru averea cetățenilor¹ (incluzând facilitarea dobândirii proprietății funciare, măsuri de sprijin și promovare a acumulării de capital și a exercitării unor activități economice în domenii precum agricultura, industria și meșteșugurile sau mineritul). Volumul al doilea se încheie cu două capitole scurte consacrate principiilor formale și aspectelor procedurale ale științei polițienești. În economia lucrării, teoria statului de drept are doar rolul de a preciza cadrul conceptual și normativ optim în care ar putea să opereze mai eficient un stat modern, în vederea atingerii obiectivelor de bună guvernare prezentate pe larg în tot cuprinsul acesteia.

În anumite privințe, Robert von Mohl era cu un pas înaintea vremii sale. Astfel, el ridică problema neaplicării de către judecători a legilor contrare Constituției². Pe de altă parte, von Mohl

¹ Este interesant de observat că aspecte care țin esențialmente de libertatea individului, precum abolirea servituților personale și a sclaviei, sunt tratate, în acest context, sub rubrica eliminării incapacității personale în materie de dobândire a proprietății. Vezi R. VON MOHL, *Die Polizei-Wissenschaft...*, op. cit., vol. II, §106, p. 5-18.

² R. VON MOHL, în *Ueber die rechtliche Bedeutung verfassungswidriger Gesetze*, în *idem, Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*, vol. I, Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, Tübingen, 1860, p. 66-95 (o primă versiune a acestui studiu a apărut în 1852). Vezi și M. SUNNQVIST, op. cit., p. 86.

manifestă anumite rezerve în privința controlului judecătoresc asupra administrației¹, se arată sceptic în privința separației puterilor² și considera că Guvernul nu trebuie să răspundă în fața Parlamentului³.

În această primă etapă, determinantele esențiale ale conceptului de stat de drept sunt⁴:

- îndepărtarea de orice concepție și obiectiv transpersonal al statului; statul nu este creație divină sau ordine divină, ci chestiune comună (*res publica*), în interesul bunăstării fiecărui individ;

- limitarea scopurilor și a sarcinilor statului la libertatea și siguranța persoanei și a proprietății, adică asigurarea libertății individuale și a posibilității afirmării și dezvoltării individuale; anumite prestații pozitive sunt avute în vedere, ca înlăturare a impedimentelor externe, în sensul protecției contra unor pericole și al unei asistențe sociale subsidiare;

- organizarea statului și reglementarea activității acestuia conform principiilor rațiunii; aceasta implică recunoașterea drepturilor cetățenești fundamentale, precum libertatea civică (protecția libertății personale, libertatea credinței și conștiinței, a presei, libera circulație, libertatea contractuală), egalitatea, garanția proprietății; apoi independența justiției, guvernare responsabilă (deci constituțională), supremația legii, existența unei reprezentanțe naționale și participarea la puterea legislativă.

¹ K. SOBOTA, *Das Prinzip Rechtsstaat*, Mohr Siebeck (Jus Publicum, 22), Tübingen, 1997, p. 318.

² R. VON MOHL, *Staatsrecht...*, *op. cit.*, p. 18-19; K. SOBOTA, *op. cit.*, p. 310.

³ M. SUNNQVIST, *op. cit.*, p. 86.

⁴ Reproducem în această privință concluzia formulată de E.W. BÖCKENFÖRDE, în *Entstehung und Wandel des Rechtsstaatsbegriffs*, în *idem, Recht, Staat, Freiheit*, ed. a 2-a, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006, p. 143-169, la p. 145-146. Vezi și K. SOBOTA, *op. cit.*, p. 313-319.

Mai este de observat că noțiunea de stat de drept elaborată de Robert von Mohl este o parte integrantă a unei concepții mai vaste despre stat și rolul acestuia în raport cu individul și societatea. Statul de drept reprezintă una dintre formele posibile de agregare a unei comunități politice, corespunzând unei trepte superioare în evoluția morală și intelectuală a unui popor. Statul trebuie să exprime orientarea generală a vieții poporului, statul de drept constituind forma de stat corespunzătoare unui scop al vieții (*Lebenszweck*) întemeiat pe rațiune și moralitate. Conceptul de stat de drept al lui von Mohl este unul material sau substanțial, deși nu exclude aspectele formale. Totodată, abordarea lui nu exclude dimensiunea socială a statului. Von Mohl se îndepărtează de concepția strict negativă a libertății, tinzând spre libertatea sprijinită de stat; acesta trebuie să înlăture obstacolele care stau în calea manifestării aptitudinilor ființei umane¹. Ideea că libertatea juridică trebuie completată, în anumite situații, prin crearea condițiilor pentru exercitarea ei efectivă deschide calea spre cristalizarea concepției statului social.

Secțiunea a 3-a. Formalizarea conceptului de stat de drept

Dezvoltarea ulterioară a noțiunii de stat de drept este caracterizată prin reducția la așa-numitul „concept formal al statului de

¹ În formularea profesorului Martin Loughlin, în locul libertății negative kantiene, von Mohl a promovat „libertatea prin stat” (*freedom through the state*), în sensul că statul legat prin lege (*the law-bound state*) a fost conceput nu cu scopul stabilirii unor limite precise ale acțiunii guvernământului, ci pentru a evalua această acțiune în raport cu obiectivul general de a promova dezvoltarea deplină a individului. Vezi M. LOUGHLIN, *Foundations of Public Law*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2010, p. 319.

drept". Aici orientarea politică a autorilor este mai puțin importantă și nu influențează direct conținutul conceptului ca atare. Pentru conservatorul **Friedrich Julius Stahl** (1802-1861), adversar al mișcărilor revoluționare din 1848, „statul trebuie să fie stat de drept; aceasta este soluția și, într-adevăr, resortul evolutiv al epocii recente. Pe direcțiile și în limitele acțiunii sale, el trebuie să stabilească precis și să garanteze pe deplin sfera libertății cetățenilor săi și să realizeze (inclusiv prin constrângere), așadar în mod direct, ideea morală a statului, în măsura în care se menține în sfera dreptului, adică până la limitele necesare. Acesta este conceptul statului de drept, nu în sensul că statul pur și simplu mănuieste ordinea de drept, fără scopuri administrative, sau doar protejează drepturile individului; el nu înseamnă țelul și conținutul statului, ci doar modul și forma în care acestea sunt realizate”¹.

În concepția lui Stahl, credința creștină constituie fundamentul indispensabil al unei comunități „cu adevărat morale” („*wahrhaft sittlichen Gemeinwesens*”), rolul statului fiind cel de „păzitor și sancționator al celor zece porunci ale lui Dumnezeu” („*Erhalter und Rächer der zehn Gebote Gottes*”)². Statul trebuie însă să respecte sfera libertății individului. Acesta se supune statului, iar staul se supune, la rândul său, unei ordini superioare. Ingerințele în sfera libertății persoanei, de exemplu, prin constrângerea individului la practicarea unui anumit rit religios, a unei profesii sau la adoptarea unei anumite confesiuni religioase ori politice sau prin privarea de dreptul de a-și educa propriii copii, sunt contrare drep-

¹ F.J. STAHL, *Die Philosophie des Rechts. Zweiter Band: Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung. Zweite Abtheilung, enthaltend das vierte Buch: die Staatslehre und die Prinzipien des Staatsrechts*, ed. a 4-a, J.C.B. Mohr, Heidelberg, 1856, §36, p. 131-141, la p. 138-139.

² *Idem*, p. 146.

tului și lipsite de caracter obligatoriu; ele pot fi atacate în justiție. Cu toate acestea, pentru Stahl, statul nu avea ca scop suprem protecția drepturilor individuale, ci menținerea și promovarea ordinii morale întemeiate pe cele zece porunci. Libertatea și dreptul sunt conținute de la sine în această ordine.

Ca și în cazul lui Robert von Mohl, concepția lui Stahl este o componentă a unei mult mai vaste teorii a statului, însă pornește de la premise diferite. Spre deosebire de profesorul württemberghez, concentrat asupra aspectelor administrative ale organizării statului, Stahl acordă atenție dimensiunii filosofice a organizării politice. Lucrarea lui trece în revistă concepțiile de stat din Antichitate și până în epoca sa. De la Platon și Aristotel, continuând cu Augustin, trecând prin școlile de drept natural ale Evului Mediu și ale modernității, examinând uneori destul de critic concepțiile lui Kant, Rousseau, Fichte, Schelling, Hegel și Schleiermacher, ale lui Machiavelli și Montesquieu, dar și ale „scriitorilor contrarevoluției” (Joseph de Maistre, Edmund Burke sau Karl Ludwig von Haller), Stahl realizează un tur de forță pe plan intelectual și articulează o concepție coerentă asupra statului, din perspectivă conservator-monarhică¹.

Statul nu mai este derivat conceptual din asocierea unor indivizi purtători ai unor drepturi preexistente, ci este o comunitate politică dotată cu suveranitate. Statul și dreptul devin inseparabile: dreptul pozitiv își dobândește caracterul obligatoriu în cadrul ordinii statale. Totodată, Stahl respinge clar ideea de contract social și principiul separației puterilor.

¹ Vezi și R. ALVARADO, *Authority not Majority. The Life and Times of Friedrich Julius Stahl*, Wordbridge Publishing, Aalten, 2007; P.F. DRUCKER, *Friedrich Julius Stahl, konservative Staatslehre und geschichtliche Entwicklung*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1933; M. SUNNQVIST, *op. cit.*, p. 86-88.